

Leeskring bibliotheek Rumst – 18 februari 2013

J. Bernlef

Hersenschimmen

Amsterdam: Querido, 1984 (1e druk) 160 p.

De auteur

J. Bernlef is het pseudoniem voor Hendrik Jan Marsman. Hoewel hij geen familie was van de dichter H. Marsman, koos hij ervoor een andere naam te gebruiken, die van een onbekende Friese bard uit de 8e eeuw: Bernlef. Hij werd geboren in Sint Pancras op 14 januari 1937 en overleed in Amsterdam op 29 oktober 2012. Hij was niet alleen schrijver van een 40-tal romans en verhalenbundels, maar ook dichter van 22 gedichtenbundels, toneelschrijver, essayist en vertaler van Zweedse en Amerikaanse poëzie. Eind jaren '50 verbleef hij in Zweden en voelde zich sindsdien verbonden met het weerbarstige landschap dat hem ook inspireerde voor menige roman. Vanaf 2002 publiceerde hij onder het pseudoniem Bernlef (zonder het initiaal J.), soms als Henk Bernlef. Bernlef bezocht de H.B.S. in Haarlem en studeerde daarna korte tijd politieke en sociale wetenschappen. Met oud-klasgenoten K. Schippers en G. Brands richtte hij in 1958 het literaire tijdschrift *Barbarber* op, dat zich afzette tegen de vijftigers in een confrontatie met het gewone, de ready-made. Bernlef was getrouwd met Eva Hoornik (dochter van de dichter Ed. Hoornik), ze hadden twee kinderen en woonden in Amsterdam. Bernlef ontving voor zijn werk heel wat prijzen waaronder de Constantijn Huygens- en de P.C. Hooftprijs en de AKO-literatuurprijs voor zijn roman *Publiek geheim*. Al van in zijn eerste verhalen spelen motieven als vergeten, vergetelheid, verdwijnen en sterven een belangrijke rol. Leven is een proces van voortdurend vergeten.

Bibliografie: Een keuze uit de roman- en verhalentitels:

Grensgeval (1972)
De stoel (1973)
Sneeuw (1973)
De man in het midden (1976)
Meeuwen (1976)
Onder ijsbergen (1981)
Hersenschimmen (1984)
Publiek geheim (1987)
Cellojaren (1995)
Boy (2000)
Buiten is het maandag (2003)
Dwaalwegen (2008)
Help me herinneren (2012)

Het verhaal

Maarten Klein, 71 jaar oud, Nederlander, woont samen met zijn vrouw Vera al vijftien jaar in de Verenigde Staten, in Gloucester, een kustplaats boven Boston, de stad waar hij voor zijn pensionering 15 jaar werkte als secretaris van een internationale visserijorganisatie. Het is winter, alles ligt onder de sneeuw en Maarten verlangt naar de lente. Zijn rustige leven raakt verstoord door een haperend besef van tijd en ruimte. Woorden verliezen ineens hun betekenis of zijn niet te vinden, herinneringen zijn niet meer oproepbaar maar overvallen hem onverwacht, soms blijkt hij handelingen te verrichten die bij een veel vroegere periode uit zijn leven behoren: op pad gaan voor een vergadering, stiekem snoep zoeken in de kast. Fantasie, herinnering en werkelijkheid schuiven over elkaar heen, de tijd verdwijnt als dimensie, het ene moment is hij kind en het volgende weer even zijn 71-jarige zelf. In een zeer korte tijdsspanne doorloopt hij een proces van dementering. De roman eindigt als hij opgenomen is in een instelling en alle taal en herinneringen hem verlaten hebben.

Waardering van recensenten

Het boek heeft sedert zijn verschijnen in 1984 zeer veel succes gehad bij de lezers en verkocht ondertussen meer dan een miljoen exemplaren.

“De waarde van ‘Hersenschimmen’ is vooral dat het boek, vanuit de patiënt, inzicht geeft in een ziektebeeld. Een nadeel daarbij is dat het te weinig een verhaal is geworden.”
(Hans Werkman in *Nederlands Dagblad*, 1/12/1984)

“Een horror story, vergelijkbaar met een film van Hitchcock. Zoals Hitchcock allerlei diepzittende menselijke angsten exploiteert, voor pikkende vogels bijvoorbeeld, of om onschuldig weerloos slachtoffer te worden, zo gebruikt Bernlef onze angst om ons verstand te verliezen, om onze greep op de wereld kwijt te raken. Bernlef geeft een veel wezenlijker beschrijving van dementie dan de medische boeken.” (Caspar Bleys in *de Volkskrant*, 14/12/1985)

De kracht van Bernlefs delicate onderneming schuilt erin dat hij –mede door het aanvankelijk volgehouden ik-perspectief- de zich ophopende verwarring van het dementeringsproces bijna fysiek weet over te dragen. Intussen is het boek zowel een tijdloos document over Alzheimer als een ijzersterke roman, die van meet af aan ook een taalexperiment wordt. (Dirk Leyman in *De Morgen*, 29/04/2009)

Waardering van de leeskring

De leden van de leeskring waardeerden het boek zeer, al hadden de realisten onder ons moeite met de onmogelijkheid van het ziekteverloop in acht dagen tijd en het feit dat een ernstig dementerende man de beschreven gedachten kan afronden.

Het emotionele onderwerp was meer dan anders aanleiding om over eigen ervaringen te spreken, maar men was het er over eens dat het lezen van een boek dat het ziekteproces beschrijft vanuit de ik-persoon tot een beter begrip heeft geleid.

Opbouw

Er zitten geen duidelijke hoofdstukken in het boek, maar wel acht fragmenten die elk met een cursieve lijn beginnen. Elk fragment geeft het verhaal van een dag weer. En elke dag gaat de geest van de man verder achteruit, wat ook zichtbaar wordt gemaakt in de vorm van het boek, vooral aan het slot. De korte alinea's, gescheiden door wit. De zinsbouw die als het ware afbrokkelt

Tijd

Het verhaal wordt chronologisch verteld en bestrijkt acht dagen. In werkelijkheid speelt het verloop van de ziekte van Alzheimer zich eerder af in een tijdsbestek van acht jaar,

maar om romantische redenen heeft de schrijver deze tijd drastisch ingekort zo vertelde hij in een interview in Trouw n.a.v. het verschijnen van het boek.

Plaats en ruimte

Het verhaal speelt zich af in en om het huis van Klein in Gloucester, Massachusetts, een uur treinen ten noorden van Boston, waar Klein vroeger werkte. Op deze plaats kon de schrijver een lange winter met sneeuw als decor vol metaforen gebruiken en speelde de tweetaligheid een rol in het verlies van de laatste geleerde taal, een benadrukking van de geïsoleerdheid van Klein.

Bernlef leerde Gloucester kennen toen hij op zoek was naar de landschappen die de kunstschilder Edward Hopper steeds weer schilderde. (*Gesprek VPROtv, 2010*)

Perspectief en verteller

Het perspectief ligt bij een ik-verteller, Maarten Klein. Dit heeft voor de lezer tot gevolg dat hij het reddeloos verlies van greep op ruimte en tijd van de verteller van binnenuit meemaakt, wat tegelijk de grote emotionele kracht van dit boek verklaart.

Door het verlies van Maartens greep op de feiten weet de lezer meer dan de verteller zelf. Hij constateert de tegenspraken in zijn redeneringen, hij weet dat Maarten de boeken van Graham Green zelf kocht, hij weet dat het hondje van de buurjongen dood is, hij is er getuige van hoe Maarten de waterketel zoekt "...het ding is nergens, ook niet in de keukenkastjes. Misschien binnen. Vera gebruikt hem wel eens om de planten water te geven. Ook niet. Ik doe de deur van de provisiekast open, maar hoe ik ook zoek achter borden en glazen, nergens kan ik een Kwatta-reepje vinden. En er liggen ook geen peredrupps of zuurballen. Misschien is ze boodschappen gaan doen. Ik ga achter de piano zitten en druk eerst het oefenpedaal in voordat ik begin te spelen. Opa ligt boven zijn middagdutje te doen dus ik moet heel stilletjes spelen. (...) Dan hoor ik de voordeur opengaan. "Ik ben hier oma", roep ik haar vanachter de piano tegemoet." (p. 81) De lezer hoort ook anders dan de ik-verteller wat de mensen rondom hem zeggen. Hij ziet Vera's verdriet door de ogen van Maarten, maar ziet het anders dan de verteller. "Wat er ook gebeurt, ik ben bij je. We zullen eraan moeten wennen dat onze wereld kleiner geworden is, dat je steeds minder mensen ziet, dat je schrikt als de telefoon gaat, dat alle dagen op elkaar gaan lijken. Maar wij hebben elkaar, Vera, vergeet dat niet." (p. 54)

Ook aan het einde van de roman, in dit late stadium van de ziekte, wil de schrijver ons nog mee laten leven in de geest van Maarten, maar zijn ik-figuur laat het uit de aard van de zaak noodgedwongen afweten, het is niet aannemelijk dat hij nog zo'n uitgesproken gedachten heeft. Als de taal weg is kun je niet meer denken (of het neerschrijven in een boek) dan is er enkel gevoel: angst, paniek, verstijving, flarden van geluk. Vanaf pagina 152 verschuift het perspectief naar de 3^e persoon, de ik-verteller wordt waarnemer van zichzelf.

Personages

Maarten Klein is een gepensioneerde ambtenaar die in zijn beroepsleven visstatistieken bijhield en vergaderingen notuleerde, zaken die geen enkel verschil hebben gemaakt in het leven. Hij is ook vader van twee volwassen kinderen die in Nederland wonen, maar heeft ze al erg lang niet meer gezien. Hij leidt een rustig leven in betrekkelijke tevredenheid met het bestaan, samen met zijn vrouw Vera en zijn hond.

Vera, zijn vrouw, is huismoeder geweest en werkte vroeger als vrijwilliger in de bibliotheek van Gloucester. Aanvankelijk maakt ze een grapje over de verstrooidheid van haar man, maar dat wordt opstandigheid als ze de ernst begint in te zien om tenslotte te eindigen in liefde en zorg als ze de onverbiddelijke ziekte moet aanvaarden. (p. 102)

Robert, de hond, blijft voor Maarten heel herkenbaar. Met hem verloopt de communicatie intuïtiever dan met mensen. Ook een hond heeft geen verleden of toekomst en ontbeert de taal. "Hij kijkt zonder te zien." (p.54)

Thema

Het zelfbeeld dat een mens zich opbouwt op basis van zijn herinneringen en ervaringen wordt bij leven uitgeveegd door dementie en laat hem als een lege doos achter. De nietigheid en de vergankelijkheid van de mens worden erdoor nog bij leven benadrukt.

“De gaten die in je hoofd vallen, dat geheugenverlies, is al een melodie van de dood. Dat is de kunst van het verliezen. Het afstand kunnen doen van alles, al voor het definitieve moment van sterven.” (J. Bernlef in Bzzlletin, 1984)

Of is ons leven zelf, slechts niet meer dan een hersenschim? “...een mens maakt zich wijs dat hij een leven leidt, een zinvol bestaan. Er is weinig op die gedachte tegen, al moet ik wel zeggen: zij rust nergens op, illusies zijn het, drijfzand.” (p. 92)

“De aanvaarding van het onaanvaardbare: de vergankelijkheid.” (flaptekst)

Motieven

Sneeuw: het belangrijkste motief. Maarten voelt hoe zijn geest geleidelijk ondergesneeuwd geraakt, zoals het landschap is ondergesneeuwd, de sporen die de herinneringen er in maakten toedekkend, uitwissend. Sneeuw lekt als het smelt, zoals ook zijn herinneringen weglekken uit zijn geest. Sneeuw staat ook voor de winter, het seizoen van de dood. Sneeuw dekt het landschap toe met een lijkwade.

Taal: De achteruitgang van de geest is het duidelijkst zichtbaar in de taal. De kruiswoordpuzzels lukken niet meer en hij vindt geen betekenis in wat hij leest. Oude zegswijzen daarentegen blijken wel verankerd. Het feit dat een Nederlander in een Amerikaanse omgeving woont versterkt de verwarring als hij die tweede taal en de jongste referenties met de buitenwereld verliest. Het Nederlands blijft beperkt over.

Thermometer en rapporten: De oude Heidensieckthermometer van zijn vader staat voor het registreren van de feiten. Maarten probeert de feiten van het dagelijkse bestaan vast te houden om zo ook greep te krijgen op het grotere verband achter die feiten, maar ze ontsnappen hem. Ook zijn baan hield verband met cijfers en statistieken, maar ze leidden nergens toe. Bestaat er eigenlijk wel een groter verband achter al die feiten, wat is het geheim van het universum?

Foto's: Foto's werken als anker voor herinneringen, maar ze werken vervalsend doordat enkel op bijzondere momenten foto's werden genomen. Hij vergelijkt ook zichzelf met een fotoestel: “Ik registreer, maar niets of niemand komt naderbij, springt naar voren; niemand raakt me met een gebaar, een verraste gelaatsexpressie vanuit het verleden aan en deze gebouwen, straten en pleinen bestaan in steden waar ik nooit ben geweest en nooit komen zal.”(p. 63-64) Uiteindelijk herkent hij geen enkel beeld meer en hij verbrandt ze.

Vera: Zijn liefde voor Vera houdt het langste stand tegen het vergeten.

Karl Simic: een oud-collega, een eenzaat die zelfmoord pleegde nadat Maarten hem bezocht. Hij heeft dit blijkbaar nooit verwerkt en voelt een schuld over vermeende nalatigheid. Karl staat voor de dood.

‘Sneeuw en ijs’, ‘vergeten’, ‘herinneren’, zijn motieven die al vanaf het begin van zijn schrijverscarrière steeds weer terugkeren in de romans van Bernlef.

Stijl

Zeer beheerste, ingehouden stijl, gebruik makend van feitelijke, registrerende taal, kenmerkend voor het hyperrealisme, die een zekere afstand schept maar daardoor des te meer de aandacht vestigt op het drama dat zich afspeelt. De keuze voor een ik-verteller lijkt hiermee tegenstrijdig, maar het feit dat je als lezer Maarten betrappt op fouten, creëert terug een afstand én mededogen met wat hij meemaakt. Kleine details als ‘een boek’ i.p.v. ‘het boek’ vertellen de lezer over het grote vergeetproces in de hersenen van Maarten Klein.

Stream-of-consiencetechniek over woord ‘kruipolie’ op p. 86-87.

Titel

Dementering maakt herinneringen, ervaringen en zelfbeeld tot onbestuurbare vage schimmen in zieke hersenen. "Zonder herinnering kun je alleen maar kijken. Dan glijdt de tijd spoorloos door je heen." (p. 55)

Tegelijkertijd vraagt Klein zich af of zijn leven geen hersenschim was. "... een mens maakt zich wijs dat hij een leven *leidt*, een zinvol bestaan. Er is weinig op die gedacht tegen, al moet ik wel zeggen: zij berust nergens op, illusies zijn het, drijfzand." (p. 92)

Motto

"A touching dream to which we are lulled / but wake from separately" (*The building* / Philip Larkin)

"Een mooie droom waar iedereen wordt ingewiegd en elk apart uit wakker wordt." Het motto verwijst vooral naar de goede relatie die tussen Maarten en Vera bestond, maar waar Maarten nu te vroeg uit ontwaakt, een verbijsterde vrouw achterlatend.

Genre

Een psychologische roman. (Al ontkent Bernlef dat hij psychologische romans schrijft)

Bewerkingen

De roman werd in 1987 verfilmd door Hedy Honigmann, met Joop Admiraal in de hoofdrol en werd in 2006 als toneelstuk opgevoerd door het Ro Theater onder regie van Guy Cassiers.

Andere romans over dit onderwerp:

Gestameld liedboek / Erwin Mortier, 2011

De waarnemer / Wim Kayzer, 2004

Elegie voor Iris / John Bayley, 1999

De oude koning in zijn rijk / Arno Geiger, 2012

Meer info

<http://kb.nl/dossiers/schrijvers/j-bernlef-1937-2012>

<http://www.literatuurplein.nl/nieuwsdetail.jsp?nieuwsId=3034>

<http://www.bernlef.net/>

<http://www.nrc.nl/boeken/2012/10/29/terugkijken-bernlef-over-hersenschimmen/>

Discussievragen

1. Welke **uitwerking** had dit boek op jouzelf?

Heb je n.a.v. dit boek nagedacht over wat het verlies van ons geheugen betekent voor onszelf als persoon (zelfbeeld, identiteit)?

"Zonder herinnering kun je alleen maar kijken. Dan glijdt de wereld spoorloos door je heen" (p. 55)

"Onder dit leven woelt een ander waar alle tijden, namen en plaatsen door elkaar heen spoelen en waarin ik als persoon al niet meer besta." (p. 70)

2. Lees de eerste vier zinnen van het boek en plaats die in relatie tot wat in het boek gebeurt. Wat is de betekenis van de vele **sneeuw**beelden in dit boek en Maartens verlangen naar de lente?
3. Het **perspectief** dat de auteur koos ligt bij de ik-persoon Maarten Klein. Welke gevolgen heeft dit voor de betrokkenheid van de lezer? Was het altijd geloofwaardig dat een man in een gevorderd dementeringsproces dergelijke gedachtengangen volgt? Vanaf pagina 151 gaat perspectief over naar 2^e en 3^e persoon. Is dit niet te laat?
Zou de kracht van de roman dezelfde zijn geweest als het in de derde persoon zou verteld zijn?
4. Iedere lezer is in 2013 veel meer vertrouwd met de begrippen dementering en Alzheimer dan het geval was in 1984, bij verschijning van dit boek. Hoe komt het dat dit boek dan nu nog altijd zo tijdloos en juist overkomt bij de lezer?
Welk boek zou je zelf lezen als je meer zou willen weten over een ziekte als Alzheimer, een **medisch handboek of een roman**? Uit de recensies bij verschijning van het boek blijkt hoe weinig er in 1984 bij de mensen bekend was over deze ziekte en hoe verouderd nu hun ideeën daarover zijn, terwijl deze roman ons nog altijd aangrijpt. Romanschrijven is een soort onderzoek met behulp van de verbeelding. Hoeveel is dat waard als je meer wilt weten over Alzheimer?
5. Sneeuw is het belangrijkste motief in dit boek. Welke andere **motieven** heb je nog gezien en wat is hun betekenis?
6. In wat voor **stijl** is dit verhaal geschreven, welke taal hanteert de schrijver? Wat voor verhaal zou dit geworden zijn bij een dramatisch en bloemrijk taalgebruik?
Bernlef zegt over zijn schrijfstijl: "Ik ben geen bourgondisch schrijver, dat is een kwestie van karakter. Mijn stijl is wat kaal. Ik ben geïnteresseerd in hoe je met zo weinig mogelijk middelen zo veel mogelijk kunt zeggen. Sommigen vinden het mooi, anderen denken, kom op zeg. Die willen literaire beeldspraak lezen, en dat past niet bij mij. Ik ben ook nooit geïnteresseerd in de psychologische roman, waarbij schrijvers in het personage duiken en daar een soort duiding aan geven. Ik wil dat er in mijn werk iets ontstaat, het tweede verhaal. *Je leest wat er staat, maar wat er staat roept iets anders op. De geheimzinnigheid, daar zoek ik naar.*"
(Uit: interview van Sara Berkeljon met J. Bernlef, *De Volkskrant* 18/08/2012)
7. Wat voor **genre**aanduiding zou je dit boek meegeven?
8. Wat is dan de **onderliggende boodschap** in dit boek? In de flaptekst van de eerste druk (schreef de auteur?): "Niet alleen een roman over dementie en ontstaan daarvan: het is tegelijkertijd een boek over de aanvaarding van het onaanvaardbare: de vergankelijkheid." Hoe kijkt Maarten terug op zijn leven?
9. Wat is de betekenis van **de titel** 'Hersenschimmen'? Verwijst die enkel naar het dementieproces?
10. Hoe verklaar je het **enorme succes** van dit boek?